

Натэла Мартысюк
Мінск

Канвенцыянальнасць як семантычны фактар эфектыўнасці маўлення

Уводзіны

Кагнітыўная тэорыя адыграе важную ролю ў вывучэнні дыскурсіўных канвенцый у сістэме культурных арыенціраў соцыумаў. Менавіта яна прымушае звярнуцца да новага ўзроўню мадэлявання семантыкі атрыманага паведамлення, які грунтуецца на канцэпцыі разумення як эфектыўнасці камунікацыі, то бок моманту сапраўднага здзяйснення камунікатыўнага намеру, або бесканфліктнага разумення.

Агульнавядома, што маўленне – гэта сродак перадачы думкі, аднак веды, якія выкарыстоўваюцца пры яго дэшыфроўцы, не абмяжоўваюцца веданнем мовы, альбо ведамі аб выкарыстанні мовы і прыняццях паводзінаў камунікацыі. У склад базы ведаў таксама ўваходзяць і пазамоўныя веды: аб сітуацыі і адрасе, аб навакольным свеце. Толькі вывучэнне спосабаў узаемадзеяння і арганізацыі ўсіх тыпаў ведаў “спрыяе праясненню прыроды семантычнага вываду, што ажыццяўляецца ў паўсядзёнай практыцы ўжывання мовы”¹.

Досвед міжмоўных супастаўленняў (як структурных, так і камунікатыўных) паказвае, што імкненне зразумець і адэкватна апісаць нацыянальна-культурную спецыфіку вербальнай камунікацыі патрабуе разгляду семіятычных складнікаў зместу паведамлення (а таксама моўнага знака ўсякага ўзроўню), што паспрыяе не толькі стварэнню падрабязных і аб’ектыўных мадэляў успрымання, разумення і ацэнкі, але і дапаможа разабрацца ў праблемах узаемадзеяння паведамлення і адрасата, адрасанта і адрасата, у праблемах інтэгральнай трактоўкі паведамлення як такога, магчымых падыходаў да яго інтэрпрэтацыі і інш.

Асноўная частка

1. Метадалагічная база

З мэтай апісаць нацыянальна-семантычную матывіроўку бесканфліктных узораў маўлення, якія ёсць спецыфічнымі толькі для носьбітаў беларускай мовы, мы, перш за ўсё, будзем абапірацца на паняцце культуры, прынятае ў культурнай антрапалогіі, і якое адпавядае

¹ В. Герасимов, В. Петров, *На пути к когнитивной модели языка* [в:] *Новое в зарубежной лингвистике*, вып. 23, под ред. В. Звегинцева, Москва 1988, с. 6.

галоўнай задачы кагнітыўнай навукі – вывучэнню **ведаў**, якія выкарыстоўваюцца падчас маўлення. Шматлікія іншыя азначэнні культуры, выпрацаваныя ў розных галінах ведаў, падрабязна разглядаюцца ў падручніку В. Маславай па лінгвакультуралогіі².

Мы лічым, што інварыянтнае азначэнне культуры прапанаваў у свой час У. Гудынаф: “Культура грамадства складаецца з таго, што чалавек павінен ведаць, каб функцыянаваць так, як гэта прымальна для чальца гэтага грамадства”³. Гэтая пазіцыя здаецца вельмі зручнай для супастаўлення мовы і культуры, таму што і мова, і культура ўяўляюць сабой род ведаў. Мова, канечне, прызнаецца намі не толькі надзейным доказам існавання агульных ведаў, то бок культуры, але і надзейным сродкам захавання ведаў аб культуры, “упакоўкай” культуры.

Паколькі кожная нацыянальная культура абавязкова мае сваё адэкватнае моўнае вырашэнне, то яна абавязкова складаецца з міжнароднага макракантэксту камунікацыі і з міжасобаснага мікраўзроўню камунікацыі. Міжнародны кантэкст, хоць і грунтуецца на агульных ведах аб своеасаблівасцях культур, з аднаго боку, адлюстроўвае імкненне да ўзаемнай талерантнасці і каардынацыі дзейнасці ва ўсіх сферах функцыянавання чалавецтва, з другога – правакуе аддаленне культур, этнацэнтрызм, непаразуменне. Міжасобны кантэкст адлюстроўвае самыя глыбінныя працэсы камунікацыі і стварае ўласна **канвенцыянальны** элемент культуры: культурныя веды на кожным этапе развіцця грамадства падсвядома і сінтэтычна (кагнітыўна бессвядома, паводле М. Мінскага⁴) падзяляюцца ўсімі, а значыць утвараюць семантычныя інтэнцыянальныя рэгулятывы, якія транслююць інфармацыю псіхічнага свету ўсяго моўнага калектыву: інфармацыю або радавога, або нацыянальнага, або сацыяльнага планаў і інш. Зразумела, што другі кантэкст камунікацыі – а ён нас і цікавіць – найбольш грунтоўна і падрабязна маніфестуе веды, якія адрозніваюць адзін маўленчы калектыў ад другога.

На неўсвядомленасць з’явы канвенцыянальнасці, альбо канвенцыі, не тэрмінуючы яе, яшчэ ў 1935 годзе звярнуў увагу Дж. Фёрс. Ён лічыў, што размова – гэта ў значна большай ступені **прадпісаны рытуал**, дзе суразмоўцы, трапляючы ў пэўны кантэкст, не вольныя казаць усё, што ім уздумаецца⁵. Такім чынам, Дж. Фёрс рухаўся у напрамку

² В. М а с л о в а, *Лингвокультурология*, Москва, 2009, 208 с.

³ W.H. G o o d e n o u g h, *Cultural Anthropology and Linguistics* [in:] *Report of The Seventh Annual Round Table Meeting on Linguistics and Language Study*, ed. P.L. Garvin, Washington 1957, p. 167–173.

⁴ М. М и н с к и й, *Остроумие и логика когнитивного бессознательного* [в:] *Новое в зарубежной лингвистике*, вып. 23, под ред. В. Звегинцева, Москва 1988, с. 281–282.

⁵ J.R. F i r t h, *The Technique of Semantics* [online], <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/j.1467-968X.1935.tb01254.x/pdf> [доступ: 27.02.2015].

папулярных зараз ідэй, аднак метадыка для ўдакладнення яго канцэпцыі пачала актыўна распрацоўвацца ў філасофіі мовы толькі ў сярэдзіне XX стагоддзя. Спачатку Д. Льюіс і Д. Дэвідсан вызначылі ўласна паняцце канвенцыянальнасці як агульнапрынятай дамоўленасці, ці апрыйёрнай наяўнасці ў нас ведаў таго, што мы маем на ўвазе, калі размаўляем⁶, а пасля Х. Кэры, даследуючы праявы канвенцыянальнасці, прапанаваў удакладніць і даследчыцкі апарат: замяніць элементарную адзінку аналізу камунікатыўных паводзін у розных лінгвакультурах – маўленчую падзею, на паняцце рытуальнай мадэлі⁷ – элементарную адзінку апісання рытуальных камунікатыўных дзеянняў. Пазней І. Токарава, вывучаючы этнакультурныя стэрэатыпы вербальнай камунікацыі, атаясамлівае канвенцыянальнасць са з'явай тыпізацыі камунікатыўных паводзін, якая можа “выяўляцца на некалькіх узроўнях арганізацыі паводзін (не ўсе з якіх цалкам усвядомленыя): у выбары жанру або рэгістра, сацыяльна значнага для дасягнення камунікатыўнай мэты, у выбары камунікатыўнага акта, адпаведнага міжасобасным стасункам (напрыклад, *каманда* або *просьба*), у выбары вольнай альбо клішаванай формы – усё у адпаведнасці з магчымасцямі самой мовы і з традыцыямі маўленчага калектыву”⁸. І хоць гэтыя магчымасці выбару ўніверсальна ўласцівыя мовам, мы не сумняваемся ў тым, што кожная з формаў валодае асаблівай сацыяльна-прагматычнай знакавацю ў розных маўленчых калектывах.

2. Ход даследавання

Разгледзім падрабязна тыя ўзоры маўлення, якія мы назапасілі падчас уключанага назірання за спантанным маўленнем носьбітаў беларускай мовы і якія ёсць характэрнымі для беларускай мадэлі свету. Спадзяёмся, што наша выбарка зробіць свой унёсак у скарбонку захавання рэліктаў беларускай Беларусі.

Галоўнымі крытэрыямі адбору нашага эмпірычнага матэрыялу можна назваць тэарэтычную наменклатуру канвенцыянальнасці і практычны вопыт.

З тэарэтычнага пункту гледжання, апісанне канвенцыянальных паводзінаў мы праводзім у тэрмінах семантычных форм *клішэ* (routines), разуменне каторых патрабуе агульных культурных ведаў, і *рытуалаў* – кантэкстна замацаваных маркераў цырымоній, звязаных са

⁶ D. L e w i s, *Languages and Language* [in:] *Minnesota Studies in the Philosophy of Science*, ed. Gunderson Keith, Minneapolis, 1975, Volume VII, p. 3–35; D. L e w i s, *Convention: Reply to Jamieson*, Canadian Journal of Philosophy 1976, March, vol. VI, № 1, p. 113–120; Д. Д э в и д с о н, *Общение и конвенциональность* [в:] *Философия, логика, язык*, под ред. Д. Горского и В. Петрова, Москва 1987, с. 213–233.

⁷ Н. С u r r i e, *Sociolinguistics and the Two American Linguistic Orthodoxies*, Texas 1975, 551 p.

⁸ И. Т о к а р е в а, *Этнолингвистика и этнография общения*, Минск 2003, с. 41.

змяненнем сацыяльнага статусу⁹. Клішэ, несумненна, дыферэнцуюць сферы зносін, здымаюць розначытанне і ўсталёўваюць міжасобасныя зносіны. Як паказвае наш досвед, асабліва ярка гэта праяўляецца ў рытуальных камунікатыўных дзеяннях. Рытуалы, паводле М. Сэвіл-Тройк, складаюцца з клішэ, але маюць большую культурную вагу, бо з’яўляюцца часткай рытуальнага кантэксту (пахавання, вяселля, радзінаў). І ў клішэ, і ў рытуалах адзначаецца дэсемантызацыя адзінак мовы, залежнасць ад кантэксту і культуры¹⁰.

З практычнага пункту гледжання, назіраецца высокая частотнасць ужывання канвенцыянальных формаў, якія выклікаюць паразуменне, у спантаным маўленні беларусаў у межах беларускай культуры, адсюль і ўласныя ўражанні і досвед аўтара на падставе параўнання неўсвядомленага ўжывання гэтых жа ўзораў маўлення з суразмоўцамі-прадстаўнікамі іншых маўленчых калектываў – армянаў, грузінаў, жыхароў усходніх і паўднёвых рэгіёнаў Расіі, украінцаў. Тут адзначаецца пэўнае неразуменне нашых рытуальных формаў, якое ў адказ суправаджалася часам рэакцыяй абурэння, часам маўчання.

Такім чынам, у якасці матэрыялу для даследавання мы выкарыстоўваем аўтэнтычныя канвенцыянальныя семантычныя формы, якія для носьбітаў беларускай мовы маюць не асабісты, а канвенцыянальны сэнс. Матэрыял запісваецца намі ў рэгіёне Ракаў-Івянец-Рубяжэвічы Мінскай вобласці Валожынскага раёну з 1980 гадоў па цяперашні час метадам некантралюемага назірання, што спараджае пэўныя цяжкасці ў яго апрацоўцы. Па-першае, даследчык не мае магчымасці кіраваць эксперыmentам (стратэгію даследчыка можна сфармуляваць імператывам: “Падслухай і занатуй/запомні!”), па-другое, эмпірычная база складаецца спарадычна, бо маўленчыя паводзіны разгортваюцца ў натуральнай, жывой сітуацыі (толькі ў вясковым асяродку: у транспарце, у краме, у полі, на вуліцы, дома) і таму матэрыял, нягледзячы на доўгі тэрмін яго назапашвання выглядае сціпла (473 адзінкі). Але нам пашанцавала ў тым, што ўсе інфарманты – дарослыя людзі, прадстаўнікі аднаго сацыяльнага класу: нізкага і вышэйшага; сярэдняга і сталага веку; мужчыны і жанчыны прадстаўлены аднолькава. Гэта значыць, што сабраны лінгвістычны матэрыял адлюстроўвае не толькі сучасную моўную сітуацыю, але і традыцыйную культуру вясковага людю праз захаванае дасюль ушанаванне ім розных прыродных і сацыяльных з’яў, праз так званы кансерватызм вяскоўцаў. У Табліцы 1 прадстаўлены агульныя вынікі даследавання.

⁹ M. Saville-Troike, *The Ethnography of Communication*, 3rd ed., Oxford 2003, p. 35–37.

¹⁰ *Ibidem*.

Табліца 1

Колькасць аўтэнтычных канвенцыянальных семантычных форм

Маўленчыя Клішэ		Моўныя Клішэ		Усяго
з рэферэнцыяй да смерці	з рэферэнцыяй да плоцевага акту	прыналежныя займеннікі	асабовыя займеннікі	
162	121	96	74	473

Мы размеркавалі эпізоды маўлення на дзве групы: маўленчыя клішэ і моўныя клішэ (па аналогіі з дыхатаміяй “маўленне/мова”). І адна, і другая групы адзначаюцца ў фатычнай камунікацыі¹¹ ў маўленчым жанры “гутарка”.

2.1. Маўленчыя клішэ ўяўляюць сабой дзве падгрупы кантэкстна замацаваных канвенцыянальных формаў: адна – з рэферэнцыяй да смерці, другая – з рэферэнцыяй да плоцевага акту. Спачатку прывядзём некаторыя прыклады, графічна захаваўшы фанетычныя асаблівасці маўлення.

2.1.1. Рэферэнцыя да смерці ў якасці прывітання

(1) паміж суразмоўцамі-мужчынамі, аднаму 30–40 год, другому каля 60:

– *Як? Ты яшчэ жывы? Ты ж цяжка хварэў? Я думаў ты памёр даўно!*

– *Як бачыш не! Соўваюся патроху. Во на работу еду.*

(2) паміж сталымі жанчынамі гадоў 85:

– *Ну што, а ні смерць, а ні халера цябе яшчэ не ўзяла?*

– *Але ж.*

– *І мяне таксама. Чаго выйшла на дарогу і стаіш?*

(3) да гаспадароў, уваходзячы ў хату:

– *Ці ёсць хто жывы (у хаце)?*

2.1.2. Рэферэнцыя да смерці ў якасці пралангацыі маўленчага акта

(4) паміж суразмоўцамі-жанчынамі 30–40 гадоў:

– *(доўгая паўза пасля абмеркавання нарыхтоўкі дроў) А твая матка яшчэ не памерла?*

– *Не, хварэе.*

– *А чаму (=не памерла)?*

– *Мусіць, рана йшчэ. А ці чула ты, што Янэчка ізноў замуж збіраецца?*

(5) паміж суразмоўцамі-сёстрамі, адной – 65 год, другой – 70:

– *Ну што, Гануська, ты маўчыш?*

– *Абгаварылі мы, Ядзька, з табой ўсё. Больш няма чаго і сказаць...*

Ведаеш, наш Каменскі ксёндз ужо надта стары. Павінен быў даўно памерці. Але не, усё ляжыць сабе!

¹¹ Ю. С а м у с е в а, *Фатическая коммуникация: критический обзор* [в:] *Вестник МГЛУ*, гл. ред. А. Горлатов, Минск 2011, Серия 1. Филология, с. 43–52.

– **О, яму дык даўно пара... Колькі можна жыць?... Слухай, а скажы ты мне, калі твае дзеці маюцца прыехаць?**

(6) звычайна паміж суразмоўцамі-жанчынамі сталага веку:

– **І мы свіню на Каляды мусім калоць. Хадзі, Апулёня, паглядзі, якую я сабе сукенку на смерць пашыла! Буду ляжаць, задавацца і ні з кім гаварыць не буду! А Міхась да Вас летась прыязджоў ці не?**

альбо

– **Усё, усё, Яніна, хопіць сядзець у хаце. Хадзі ў паветку, пакажу, якую я сабе труну купіла! А помнік які зрабіла! Пачакай. Я ж табе йшчэ не даклала, якую ксёндз навуку казоў. Пасядзім трохі.**

(7) паміж суразмоўцамі жанчынамі і іх дзецьмі/унукамі:

– (паўза пасля парады, як сушыць сена). **Вы абавязкова павінны ведаць, дзе ляжыць мая сукенка на смерць і бацькаў касцюм! Зусім новы! Ён яго ні разу да доктара не надзяваў і не надзене, пакуль не памрэ! Мусіць, сёння дажду не будзе.**

альбо

– **Не, дзяўчына, не трэба д’яблам спакушацца і маляваць вочы, пазногці. Ну як звярынка якая! Ці ж бачыла ты мае ўборы на смерць? Пачакай, зараз апрану, а ты скажаш, як я буду ў труне ляжаць? Ці хораша будзе? Вытры твар, кажу.**

2.1.3. Рэферэнцыя да смерці ў якасці заканчэння маўленчага акта

(8) паміж суразмоўцамі-жанчынамі, якім за 70 год:

– **Так ..., так ... Ну, добра ... А ты заходзіла да Марысі?**

– **Але. Усё добра, канае патроху.**

– **Хай сабе.** Ну, будзь тады здаровенькая.

(9) да гаспадароў, развітваючыся:

– **Ой, братка ты мой, як буду жывы, зайду!**

альбо

– **Калі смерць не напаткае, дык сустрэнемся!**

2.1.4. Рэферэнцыя да плоцевага акту сустракаецца толькі ў якасці пралангацыі маўленчага акта, ў асноўным, паміж асобамі сярэдняга ўзросту і вельмі часта:

(10) – **Мне засталося хату адшчыкатурыць (=атынкаваць) з гэтага во боку. Глянь, і куды гэта яны пайшлі? Мусіць, у кусцікі?**

– **А хто іх ведае. Маладыя ж.**

– **Хадзем яшчэ і парылку табе пакажу.**

(11) – **Ну і нагаварылі мы з вамі сем маракоў, пра усё! А во і нашы суседзі завіталі. Глянь, якія шчаслівыя! І што ж гэта Вы там параблялі, га?**

– **Здагадайся, цётка. Справа ж маладая.**

(12) – **Тая Тамарка абы што на мужа кажа. Чалавек – гаспадар, сцяна. Ну і ложка яны сабе купілі! Сапраўдны сэксадром! Толькі джы-гі-джыгі і рабіць! А ў мяне нават і табурэціка няма. Дык што там... Чалавек жа мой памёршы даўно.**

(13) – *Во ложка дык ложка! Ну-ну, кажыце, для чаго яно вам такое? І не кажы, што проста спаць!*

– *А то ты не ведаеш? Давай, пайшли на двор, пстрыкнем за-жыгалкай.*

(14) – *Зараз твой мужык прыедзе і задасць табе жару! А то разгультаілася сабе, быццам бы й не баба.*

– *А я падрыхтавалася, даўно чакаю.*

(15) – *Кажаш, з табой жонкі зараз няма. Дык чаго ты, давай, смялей. Паглядзі, якія бубачкі: і дзеўкі, і бабы!*

– *Таго, што маеш на ўвазе не будзе. Я іх проста вачыма нараўлю.*

Як бачна, ўзоры маўлення сапраўды пазбаўленыя для носьбітаў роднай мовы ўнутранай семантыкі і не нясуць для іх рэферэнцыю да смерці як да боскай кары за грэшнае існаванне і як да элемента містыкі, а рэферэнцыю да плоцевага акта як да табу і да сімвала грэхападзення. На першы план тут выходзіць прагматычнае значэнне – падтрымаць кантакт, знайсці паразуменне, культурная знакавасць якога можа выяўляцца ў выпадках парушэння сацыяльна-культурных экспектацый пры зносінах з прадстаўнікамі іншай этнакультуры, дзе ў адказ пачуеш:

(16) *Слушай, думай, што говоришь!*

(17) *Как вообще ты можешь об этом говорить!*

(18) *Ты что, с ума сошла говорить такое! Ненормальная!*

(19) *Зачем тебе это?*

(20) *И не стыдно?*

(21) *Тебя кто воспитывал? Кто твои родители?*

Відавочна, што моўныя калектывы па-рознаму ацэньваюць ролю канвенцыянальных формаў у камунікацыі: беларускае фатычнае ўзаемадзеянне з рэферэнцыяй да смерці і з рэферэнцыяй да плоцевага акта накіравана на ўсталяванне псіхалагічнага кантакту, паразумення; кантакт жа з прадстаўнікамі іншых культур у названых межах правакуе канфлікт. І што цікава, нашы суразмоўцы пры гэтым не механічна прамаўляюць клішэ, а як бы запаўняюць паўзы элементамі, адпаведнымі сітуацыі, гэта значыць, са значнай доляй свядомасці выбіраюць адпаведную рэферэнцыю ў залежнасці ад інтэнцыі пралангацыі маўленчага акта, радаснага прывітання або развітання. Іншымі словамі, адрасант гаворыць тое, што чакае ад яго адрасат, і гаворыць так, як хацелася б адрасату. Атрымоўваецца, што адносная ўсвядомленасць культурнай семантыкі не выключае культурную значнасць канвенцыянальных формаў як сродкаў падтрымання размовы.

Але ўсё ж ўзнікае пытанне: як вызначыць той элемент ведаў, які ў маўленні беларусаў яднае дзве дыяметральна процілеглыя семантыкі: семантыку сыходу з жыцця і семантыку зараджэння і працягу жыцця? Адказ знаходзім у этнаграфічных даследаваннях, якія разглядаюць рытуальныя мадэлі пахавання і вяселля ў якасці “пераходных

рытуалаў”¹², аб’яднаных глыбіннай семантыкай касмалагічнага ўпарадкавання свету¹³, імкнення чалавека ўсвядоміць сваё месца ў сусвеце. Гэта значыць, што галоўнае прызначэнне абодвух рытуалаў – “аднавіць парушаную раўнавагу і нейтралізаваць небяспеку [...] часовай адкрытасці мяжы дзвюх сфер (*жыццё-смерць* у пахавальным абрадзе і *свой-чужы* ў вясельным [...]) і канчаткова зацвердзіць іх падзяленне”¹⁴.

2.2. Моўныя клішэ ўяўляюць сабой кантэкстна замацаваныя кампрэсуючыя канвенцыянальныя структурна-моўныя адзінкі з рэфэрэнцыяй да блізкіх сваякоў. І тут у нас ўзнікаюць пэўныя цяжкасці з інтэрпрэтацыяй інтуітыўна адабранага эмпірычнага матэрыялу, таму што з’ява кампрэсіі¹⁵ ў лінгвістычнай літаратуры да цяперашняга часу не мае пэўнага, сталага тлумачэння. Пачнем з таго, што яе разумеюць і як ліквідацыю семантычных элементаў слова, і як пабочную з’яву, якая садзейнічае пашырэнню аб’ёму інфармацыі, дзякуючы чаму робіцца магчымым скарачэнне паўторных лексічных ідэнтычных элементаў слова; яе разумеюць і як працэс стварэння складаных найменняў, і як працэс спараджэння эканомных сінтаксічных канструкцый, у выніку чаго дасягаецца магчымасць вербалізацыі пэўнага аб’ёму інфармацыі мінімальнымі моўнымі сродкамі¹⁶. У такой сітуацыі мы павінны вызначыцца з рабочым азначэннем кампрэсіі для распрацоўкі працэдур аналізу вуснага непадрыхтаванага маўлення.

Перадусім, пагодзімся, што для аналізу пісьмовага маўлення ўсе пералічаныя вышэй азначэнні цалкам прымальныя. Для аналізу ж

¹² Пад пераходнасцю ў калектыўнай працы маецца на ўвазе пераадоленне мяжы *жыццё-смерць* у пахавальным абрадзе і мяжы *свой-чужы* ў вясельным. Вызначаецца як іх ўзаемае ўздзейнічанне адзін на аднаго (напрыклад, назіраюцца вясельныя матывы на пахаванні і пахавальныя матывы на вяселлі), так і іх структурнае падобенства адзін да аднаго. Так, кожны рытуал мае цыклічны трохчасны характар: шлях “туды”, у чужы свет (падрыхтоўка да абраду, адпраўленне) – “памежны перыяд” (знаходжанне на могілках або ў доме маладой) – шлях “назад” (вяртанне з могілак, вяртанне дадому з маладой). Толькі для маладой рытуал вяселля мае лінейны характар і складаецца з двух этапаў: “туды” і “знаходжанне ў доме маладога”. Падрабязна гл. *Исследования в области балто-славянской духовной культуры: (Погребальный обряд)*, Москва 1999, с. 64.

¹³ *Ibidem*, с. 74.

¹⁴ *Ibidem*, с. 4.

¹⁵ З’ява кампрэсіі падпарадкоўваецца закону эканоміі ў мове. Аўтарства гэтага закону належыць фанетыстам 1880-х гадоў Г. Сўіту, В. Віетару і П. Пасі, якія прапанавалі паняцце “прынцыпу найменшага намагання, якое рэгулюе моўная паводзіны людзей”. Гл. М. Л и с н и к, *Лингвистические признаки речевой компрессии в ситуации искусственного билингвизма (русско-французский языковой контакт)*: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.19, Ярославль 2005, 19 с. Некалькі пазней, у пачатку XX стагоддзя, дзеянне гэтага прынцыпу пачало вывучацца прадстаўнікамі Французскай лінгвістычнай школы А. Мейе і А. Марцінам на іншых узроўнях мовы – лексічным і граматычным.

¹⁶ С. К о м а р о в а, *Семантическая компрессия в прагматике высказывания: на материале современной немецкоязычной прессы*: дис. ... к-та филол. наук : 10.02.04, Самара 2005, с. 5.

вуснага маўлення найбольш прымальным выступае апошняе: кампрэсія – гэта працэс спараджэння эканомных сінтаксічных канструкцый, у выніку якога дасягаецца магчымасць выказвання пэўнага аб’ёму інфармацыі мінімальнымі моўнымі сродкамі. Аднак гэтае азначэнне датычыцца сказу як адзінкі мовы, а сказ (сінтаксічная канструкцыя) не камунікатыўны па сваёй прыродзе. Пра гэта ў свой час пісаў М. Бахцін: сказамі не абменьваюцца, на іх нельга адрэагаваць у адказ, яны не маюць непасрэднага кантакту з рэчаіснасцю, не валодаюць сэнсавай поўнаўартасцю, не маюць дачынення да чужых выказванняў¹⁷. Такім чынам, сказ ёсць складнікам выказвання, і, адпаведна, дадзенае азначэнне кампрэсіі можа разглядацца ў якасці рабочага толькі пры аналізе сказаў як моўных сродкаў выражэння сэнсу. Паколькі ў нашай працы пры аналізе вуснай спантаннай камунікацыі паняцце кампрэсіі ўжываецца ў дачыненні да выказвання, то бок адрэзку інфармацыі ў міжасобаснай інтэракцыі, з пункту гледжання выражэння сэнсу, то ў дачыненні да нашага аб’екта пад **кампрэсіяй** мы будзем разумець **спосаб эканоміі экспліцытных сродкаў, які выкарыстоўваецца адрасантам пры пабудове выказвання для дасягнення пажаданага эфекту**.

Наш матэрыял паказвае, што беларускай спантаннай камунікацыі ёсць уласцівым выкарыстанне займеннікаў у якасці адзінак кампрэсуючай канвенцыянальнай намінацыі. Напрыклад, прыналежных займеннікаў *мой/мая/мае, твой/твая/твае* і інш. з адпаведнай рэфэрэнцыяй да мужа/жонкі/дзяцей/бацькоў з мэтай усталявання кантакту:

(22) – А **твая** як пачуваецца?

– **Мая?** У бальніцы даўно.

Твая/мая = жонка

(23) – Дык **твае** калі маюцца прыйсці?

Твае = дзеці

(24) – **Твая** пазычыла мядніцу, калі аддасць?

Твая = жонка

(25) – Казік, **твае** лазілі да мяне у йгрушы. Бізун па іх плача.

Твае = дзеці

(26) – Мы заўтра да вас зойдем.

– Не, лепш другім разам. Сваякі маюцца прыйсці ў госці.

– Чые? Твае ці **яго**?

Яго = мужа

(27) – Сёння мы бачылі, як **вашы**, прыбраўшыся, селі ў воз ды паехалі. Куды?

Вашы = бацькі

(28) – А **нашы** ўжо з Івенца прыехалі!

Нашы = бацькі

¹⁷ М. Бахтин, *Эстетика словесного творчества*, 2-е изд., Москва 1986, 444 с.

І наадварот, з мэтай маніфестацыі дыстантнасці да рэферэнта, адмоўнага стаўлення да яго ва ўступных рэпліках наўмысна выкарыстоўваюцца толькі асабовыя займеннікі *ён/яна/яны* з рэферэнцыяй да мужа/жонкі/дзяцей/бацькоў/нявесткі/зяця. У суразмоўцы-адрасата такія выказванні выклікаюць спачуванне, разуменне сітуацыі, нягледзячы на тое, што прамое найменне рэферэнта адсутнічае. Напрыклад:

(29) – Глянь, як **яна** буракі папалола! Каб у яе рукі адсохлі!

Яна = дачка

(30) – **Яна** дзяцей у тую хату не пускае, **яна** кажа, што не хоча прыбіраць за імі.

Яна = нявестка

(31) – **Ён** такія брыдкія словы на маю дачушку кажа! Хай бы паслухала яго маці!

Ён = зяць

(32) – **Ён** прыходзіць дадому, есць, а потым будзе казаць, што не смачна. Хай **яна** яму гатуе!

Ён = унук, яна = жонка ўнука

(33) – **Яны** нічым не дапамагаюць. **Яны** не хочуць унукаў глядзець. **Яны** днямі сядзяць са свінямі і каровамі ў хлеве. Ну хаця б што калі зрабілі!

Яны = бацькі мужа

Відавочна, што кампрэсія для беларускай лінгвакультуры ўяўляе сабой калектыўна падсвядомы працэс, а гэтыя ўзоры маўлення з’яўляюцца канвенцыянальна дастатковымі і тыповымі ў адрозненне ад расійскай або англійскай лінгвакультур, дзе рэферэнты – муж/жонка/дзеці/бацькі і г. д. – абавязкова павінны быць пазначанымі. Натуральна, адсутнасць або наяўнасць рэферэнту тлумачыцца асаблівасцямі сацыяльнай арганізацыі грамадства, культурна-гістарычнымі традыцыямі і моўным узусам, вытворным ад граматычных патэнцый дадзенай мовы. У сваю чаргу, зрабіўшыся здабыткам моўнага калектыву, гэтыя асаблівасці камунікатыўных паводзін выклікаюць пэўныя культурныя асацыяцыі і рэакцыі. Хоць усе гэтыя магчымасці выбару і ўніверсальныя ў мовах, але іх ажыццяўленне падпарадкоўваецца правілам кожнай моўнай культуры.

Высновы

Напрыканцы нашых разважанняў зробім наступныя высновы:

1. Адрозненні ў маўленчых паводзінах людзей абумоўліваюцца нацыянальна-культурнай спецыфікай лінгвакультур. Гэта значыць, што нацыянальна-культурны кампанент у якасці экстралінгвістычнай адзінкі праймае ўсю мову, ўсе яе праявы. Але пры аналізе камунікатыўных паводзін вельмі складана адразу “ўхапіць канвенцыянальнасць”, што звязана не толькі з нацыянальнымі асаблівасцямі маўлення, але і з фактарам сацыяльнага ладу грамадства, з сістэмай звычак і каштоўнасцяў, вырацаваных у ім, з яго гісторыяй і культурай. Паколькі мова і культура

развіваюцца нераўнамерна – мова мяняецца марудней, чым аспекты духоўнай і матэрыяльнай культуры, то менавіта дзякуючы гэтаму факту, у мове, у семантыцы моўных знакаў, захоўваюцца і замацоўваецца водгалас мінулых ідэй, думак, веравызнанняў і інш.

2. Канвенцыянальнасць зместу выказвання думкі – гэта з’ява неаднародная і неадназначная з пункту гледжання семантызацыі сэнсу. Але ў любым выпадку спосабы семантызацыі сэнсу і спосабы іх канвенцыянальнага афармлення можна разглядаць як кагнітыўна-культурныя мадэлі камунікацыі, якія дэманструюць ўяўленне аб этнакультурнай асобе ў адпаведнасці з традыцыямі і каштоўнасцямі грамадства.

3. Як паказвае наша выбарка, спантаннае фатычнае маўленне, эксплікуючы канвенцыянальнасць, абавязкова грунтуецца на катэгорыі разумення як эфекту на адрасата. І гэта – разуменне не столькі сэнсу паведамлення, але і разуменне суразмоўцы праз суадносіны сэнсу і сітуацыі на падставе рытуальных клішэ, якія вызначаюць варыянты маўленчых паводзінаў. Такім чынам, тып стылевага адбору адыграе асобую ролю дзеля дасягнення паразумення ў фатычнай камунікацыі.

Natela Martyssiuk

Conventionality as a Semantic Factor of Speech Efficiency

A b s t r a c t

The article is devoted to one of the topical problems of cognitive semantics, and namely conventionality. The purpose of the article is to specify the concept of conventionality by means of interpretative description of semantic motivation of Belarusian native speakers' efficient speech samples. It is proved that conventionality is a semantic factor of speech efficiency. It is also proved that conventionality as common cultural knowledge is shared by the whole Belarusian speech community and is verbalized by speech and language ritual routines.